

UOT 81 41; 801.7

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.165>

FİRUDİN RZAYEV

**KIMMERLƏRDƏ QƏDİM TÜRK MİFİNİN
NAXÇIVAN ƏRAZİSİ TOPONİMLƏRİNDƏ İZLƏRİ**

Məqalədə əski türk mifik təfəkküründə xüsusi yeri olan kimmerlərdə qədim türk mifinin Naxçıvan ərazisi toponimlərindəki izlərindən bəhs olunur. Tədqiqatlarda da adı keçən İmmeriya, Kamir, Qamər Tanrı mifinin tarixi m.ö. II-I minilliklərə söykənməklə, digər türklərdə də xatırlanmaqla, ərazi toponimik adlarında günümüzə qədər qalmışdır. Bu qədim mifin Naxçıvan toponimlərində izi indiyədək Azərbaycan və türk alimləri tərəfindən tədqiq edilməmiş və onlarla bağlı Tanrı adının izahı verilməmişdir. Məqalədə qədim Naxçıvan ərazisi toponimik sistemindəki oykonimik adlarda Kimmer, İmmeriya mifik adları dil və tarixi faktlar əsasında təsdiq edilir. Bu mifi daşıyan tayfalar demək olar ki, Naxçıvanın bütün toponimik sistemi oykonim, oronim, hidronimlərində də ilkin “kimmer” variantında təkrarlanır.

Kamir, Qamər türk mifinin prototürklərlə bağlı adlarda qalması bu mifik inancın qədimliyini sübut edir. İstər Naxçıvan, istərsə də digər türklərdə bu adın yeri məqalədə elmi faktlarla əsaslandırılır.

Açar sözlər: *Kimmer mifi, İmmeriya, Tanrı, Şaman, Naxçıvan, oykonim, oronim.*

Giriş. Azərbaycan, o cümlədən də Naxçıvan əhalisinin təşəkkülü tarixində adları çəkilən prototürklərlə yanaşı, Kimmer türklərinin həm etnogenezimiz, həm də mifoloji inanc tariximizdə xüsusi rolu olmuşdur. Mənbələrdə biz əsasən bu türklərlə bağlı tarixi faktlar və bununla yanaşı mifik inanclar ilə də rastlaşırıq. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, bu tayfaların da tarixi dövrü tam olaraq təsdiq olunmamış, mənbələrdə Herodota istinadən onlar əsasən m. ö. V əsrə aid edilmişlər. Lakin biz xeyli sayda mənbələrdə onların e. ə. II minilliyin sonu, I minilliyin əvvəllərində tariximizdə yer aldığını görürük ki, onları tayfa şəklinə düşməsi ən azı 2 minillik bir dövrü əhatə edir. Təbii ki, bu prosesdə onların da özlərinə məxsus mifoloji inancları formalaşmaqla, bu inanclar məişətlərində də yer almışdır. Bütün bunlara aydınlıq gətirmək üçün mənbələrə diqqət etməyi elmi baxımdan gərəkli hesab edirik.

Kimmerlər tarixi mənbələrdə. Herodotun “Tarix” əsərində kimmerlər m. ö. VII əsrdən əvvələ aid edilməklə, Rusiya ərazisinin cənubunda köçlə bağlı xatırlanan tayfalardan biri olmuş, e. ə. 560-540-cı illərdə Krezin hakimiyyəti dövründə onların bu ərazilərə və Kiçik Asiyada İoniyaya əyalətinə qədər qənimət əldə etməklə bağlı gəlişi göstərilmişdir. Burada kimmerlər Ardisin Milet şəhərini işğalı dövründə köçəri Kimmer tayfalarının skiflərlə ittifaqda xatırlanır və m. ö. 625-585 yüzillikdə Midiya çarı, Kiaksarın dövründə onların Asiyadan Avropaya qovulduğu, skiflərin Midiya ərazilərinə daxil olduqları göstərilir. Herodot öz yazılarında bu tayfa adını “Kimmer” kimi göstərmiş, Rusiya ərazisinin cənubuna köçlərini qeyd edir [7, I. 6, 15, 16, 103]. Bu məlumatda onların mifoloji inancları məsələsinə toxunulmur.

Y.Yusifovun araşdırmalarında isə kimmerlərin skit-skif-sak padşahlığı yaratmasını e. ə. VII əsrin I rübünə aid edilir. Onların Ön və Kiçik Asiya ərazilərinə, Urmiya ətrafına Qara dəniz sahillərindən Qafqazı aşaraq gəldiyi, daha sonra Urartunu süquta yetirmələri, burada Şimal Azərbaycanın bir hissəsinin də qatıldığı skit-skif-sak padşahlığının yaradılması əsərdə geniş yer alır və hər hansı mifoloji inanca toxunulmur [17, s. 355-356].

Bundan başqa kimmerlər bir qrup qaynaq və tədqiqatlarda yer almaqla, “Ümumdünya tarixi” kitabının I cildində də xatırlanmışına, onların ilk yürüşlərinin e. ə. VIII əsrə aid edildiyinə, bir qisminin Qafqaz, Ön Asiyada qaldığı, digərlərinin isə, m. ö. VII əsrdə Kiçik

Asiyanın mərkəzlərini nəzarətə alması haqqında məlumatlara rast gəlirik. Bu kitabın 516-cı səhifəsindəki e. ə. IX-VII əsrə aid xəritədə Qara dəniz və Aralıq dənizi arasındakı ərazilərdə kaskey, koman, kumax, subar, asmax, talay, turdi və s. tayfaların məskun olduqları ərazilərdə skif və kimmerlərin də yayıldığını görürük. Burada onların Ana yurdu Qara dənizin şimalında göstərilir. Lakin Rus siyasətinə uyğun bu tayfalar prototürklər deyil, “iran”, eləcə də “frakiy” ilə qohum tayfalar olaraq qeyd edilir. Bu məlumatda kimmerlərin Urartunu süquta yetirdikləri və Kiçik Asiyanın xeyli ərazisinə nəzarət etdikləri xüsusi vurğulansa da onların mifi məsələsinə toxunulmur [16, s. 516, 529-531]. Biz bu faktlara söykənərək, kimmerlərin m. ö. ən azı II minillikdə türk toplumunda iştirak etdiyini düşünürük.

İ.Dyakonov Assur yazılarına istinadən kimmerləri Mannada yerli əhali olaraq “qamir” yazılışında göstərsə də, digər tədqiqatçıların fikirlərinə dəstək verməklə, o da bu tayfaları “irandilli” hesab edir, lakin mifləri məsələsinə toxunmur. O, Assur yazılarında həm də **Qamər** yazılışında Manna tayfası kimi göstərildiyini də qeyd edir, bu tayfa adının Akkad yazılarında **qammer** olaraq yazıldığı məsələlərinə də öz fikrini bildirir [4, s. 265-266]. Əgər biz İ.M.Dyakonovun bu məlumatındakı **qamir** sözünə diqqət etsək, burada addakı **qam/maq-şaman** sözü kimmerlərdə şamançılıq mifinin olduğunu və adın **qam+ər**–“Şaman ər” mənası daşdığını qeyd edə bilərik. Bütün göstərilən yazılı mənbələrə, eləcə də tədqiqatlara istinad etsək, bu faktlarda Manna qədim Azərbaycan dövlətidir və kimmerlərin türk olduğu tam olaraq sübut olunur. Qeyd edək ki, kimmerlər sak və skif sarmatlar məhz bu prototürklərlə birgə olub, e. ə. IX əsrdə onları Urartu çarı İşpuininin hücumlarından qorumaq üçün şimal-şərqdən bu ərazilərə köməyə gəlmişlər. Burada o dövr İran deyilən nə dövlət, nə də dil mövcud deyildi. Digər tərəfdən əgər kimmerlər e. ə. XI əsrdə Ön və Kiçik Asiya ərazilərinə daxil olub, Urartu dövlətini məğlub edirsə, təbii ki, onlar bu ərazilərin tayfa birliklərində eyni mənşə və dilə malik böyük güc olmuşlar. Əgər belə olmazsa, onlar Urartunu məğlub edib ərazidə Kimmer-Skif padşahlığını necə yarada bilərdilər? Bu cür güc şəklində ərazilərə yürüşləri bir daha kimmerlərin m. ö. II minilliyin II yarısından böyük tayfa kimi formalaşdıqlarını tam olaraq sübut edir ki, onların tarixdə ilk mövcudluğu ən azı e. ə. III minilliyə təsadüf edir. Təbii ki, bu tarixi dövrdə onların özlərinə məxsus mifoloji inancları da formalaşmışdır.

Bütün bu məlumatlara diqqət etsək, istər antik müəlliflərdə, istərsə də qədim qaynaq və tədqiqatlarda kimmerlər Qara dəniz ətrafında məskun olan xalqlardır və onlar e. ə. IX əsrin sonu VIII əsrin əvvəllərində Ön və Kiçik Asiya ərazilərinə daxil olub Urartu dövlətini məğlub edir, Urmiya ətrafında məskunlaşırlar. Burada onların dilləri isə əsasən “irandilli” və bəzən də “frakiya və trakiylərə qohum dil” olaraq göstərilir ki, bu siyasi oyundan özgə bir şey deyildir. Əgər biz tarixi qaynaqlara diqqət etsək ermənilərin frakiyalı kimi tarixdəki yeri e. ə. IV-III yüzillikdə göstərilir [16, s. 509, 553] və o dövr onlar hələ tarixdə yer almamışdılar.

Bir qrup R.Fray, A.M.Dovatur, D.P.Kallistov, İ.AŞişova kimi əcnəbi alimlərin tədqiqatlarında isə onlar “irandilli və iranlı deyil”, “türk monqol” dillidirlər və “kafqazlıdırlar” kimi fərqli konsepsiyalardan çıxış edirlər [5, s. 104-106]. Bu müxtəlif fikirlərə baxmayaraq, biz yuxarıda sak türklərindən danışarkən skif-sak-kimmer-sarmatların eyni ittifaqda olmaqla, salnamə yazılara da bəzən skiflərin sak, kimmerlərin skif, sakların sarmat və massagetlər kimi düşdüyünü qeyd etdik. Sakların isə Şu türklərindən gəlməklə “Şu saka” dastanında bərabər yer aldıklarını göstərdik. Biz kimmerlərin də türk toplumunun ümumi adı olduğunu düşünürük və onların tayfa kimi formalaşmış tarixi proseslərdə m. ö. III minillikdən mövcud olduqlarını da tam olaraq deyə bilərik [14, s. 271-274].

Tədqiqatları müqayisəli təhlil edən görkəmli alim Q.Qeybullayev, Herodot, Strabonun

məlumatlarına istinadən, İ.Dyakonov, R.Fray, V.Livşitsin və xeyli digər alimlərin tədqiqatlarını, eləcə də Assur, Akkad yazılarında tayfanın “qimmer”, “qamerraa”, “qəmər”, “qimirraa” kimi yazılışlarını geniş təhlil edib, bunun haqlı olaraq qədim xalqların dil ifadə imkanları ilə bağlı olduğunu yazmışdır. Bununla bərabər müəllif, kimmerlərin əsl adının qədim mənbələrdə **Kamər, Qamər** olduğuna dair yetərli tarixi faktlar qeyd etməklə, **Qamər** tayfa adının ilk dəfə Homer tərəfindən “kimmer” kimi göstərildiyini, sonrakı antik müəlliflərin də bunu təkrarladığını faktlarla sübut etmişdir. O, adı **Qam-Şaman** kimi izah edərək, onlarda şamanizm inancının olduğunu, **Kamər** etnoniminin qam+ər-“şaman ər” mənasında türk tayfaları bolqar, subar, qaçar, xəzər tayfa adlarının formalaşma quruluşunda olduğunu göstərmişdir. Müəllif, müasir Qərb və Cənub Azərbaycan ərazilərində kimmerlərlə bağlı Qəmərli, Komir, Kəmər, Qumri, Kumar kimi 20-dən yuxarı ad göstərərək, bu tayfanın ərazidə yerli tayfa olduğunu elmi faktlarla sübut etmişdir. Tədqiqatlarında kimmer çar adlarının etimoloji izahlarını da verən Q.Qeybullayev, prototürk dil elementləri ilə müqayisələrdə, bu tayfaların bir türk boyları olduqlarına təkzibolunmaz faktlar göstərüb, “irandilli” konsepsiyasını tam təkzib edərək, bu ideyanın rus, İran siyasi oyunu olduğunu yazmışdır [8, s. 317-319].

Tayfa adının burdakı “qəmər” deyimi də fikrimizin doğruluğunu təsdiq etməklə, adın **Qam ərləri**, şamançılıqla bağlı bu cür adlanmış bu tayfa adı olduğunu təsdiq edir. Bəs qədim mənbələrdə bu tayfa adı və onun kimliyi nəyə görə təhrif edilmiş, bu tayfa daha hansı mifləri öz məişətində daşımışdır?

Biz, bu fikrin doğruluğunu təsdiq edən bir fakta da diqqət etmək istərdik. Yuxarıda qeyd etdiyimiz e. ə. IX-VII əsrə dair “Ümumdünya tarixi” kitabındakı xəritədə rus alimləri Şubər/Subərlərlə bağlı ərazini “Şubria” yazılışında göstərməklə, adın altında mütərizədə “Arme” sözünü yazıb guya bu adın ermənilərə aid olduğunu göstərməyə çalışmış, erməniləri Nuhun övladları olaraq təqdim etmək istəmişdir [16, s. 516]. Halbuki, o dövrdə ermənilər hələ Balkanlarda, Frakiyada idilər və “**friq**”, “**briq**” adlarını dəyişdirməmişdilər. Biz erməni müəllifi Q.A.Kapansyanın yazılarında da, onların e. ə. VI əsrdə kimmerlərin təsiri ilə Frakiyanı tərk edib sakların rəhbər olduğu Hett əyaləti Hayasaya gəlib, burada “hayasa” adlanması tarixi faktına rast gəlirik. Bundan sonra isə onlar Hayasa əyalətini e. ə. IV əsrdə tərk etmədiklərinə, hələ türk “Ərmən” yaylasına köçməmiş, özlərini orada “erməni” adlandırmamışdılar və onların çarları o dövr hələ saklardan seçilirdi ki, biz bunu yazılarımızda ətraflı qeyd etmişik [14, s. 274]. Erməni müəllifinin özünün göstərdiyi bu tarixi prosesləri əks etdirən faktlar, rus siyasətinin yanlışlığını, ermənilərin tarix oğurluğunu ifşa etməklə, bu konsepsiyanın uydurma olduğunu da tamamilə sübut edir.

Kimmerlərdə qədim türk mifoloji inancları. Bütün bu tarixi və dil faktları kimmerlərin bir türk boyu olmaqla Nuhun nəvəsi olub skif, sak ittifaqında birləşməklə, qədim ərazilərimizdə məskun olduqlarını və buradakı adlarda da öz izlərini qoymaqla öz məişətlərində qədim türk mifini yaşatdıqlarını sübut edir.

Kimmerlərin kim olduqları məsələsinə toxunun Moisey Kalankatuklu özünün “Albaniya tarixi” kitabında qeyd edir ki, Nuhun övladı olan Yafətin (bəzən də Yafəsin) oğullarından biri də Kimer idi. Bu nəslin törəməsi olan Kimerdən (Qamerdən) kimmer (qamer) xalqı törənmişdir. O, Yafətin oğullarından olan Homeri (Kimeri)-hamirlər (kimmerlər) nəslindən gəldiyini də göstərir [12, s. 14-15]. Burada tayfanın yaranması, ulularının Nuh olduğu əsas amil kimi ortaya qoyulur, bir inanc olaraq onların Nuh peyğəmbərlə bağlılıqları göstərilir. Qeyd edək ki, Nuh tufanı bir əfsanə deyil, tarixi dünya daşqınlarından biri olmaqla Orta Tunc dövrünə, e. ə. III minilliyə söykənir ki, Nuhun nəvəsindən formalaşan xal-kimmerlər ən azı bu dövrdə tarix səhnəsində tayfa olaraq yer almışlar.

Bura qədər olan faktlara diqqət etsək, bu yazılarda kimmerlərin mifoloji baxışları məsələsinə yalnız Q.Qeybullayev toxunmaqla, onların şamançılıqla bağlı olduğunu göstərir, M.Kalankatlı isə, onları Nuhla bağlayaraq əfsanəvi daşqından sonra onun nəvəsindən bu tayfa və xalqın törəndiyini qeyd edir. Bəs bu tayfaların inancları daha hansı formalarda özlərini göstərmiş, onların mifoloji inanclarında hansı Tanrı adı yer almış, onların mifoloji baxışları necə araşdırılmışdır? Bütün bunlara nəzər salmağı da elmi baxımdan əhəmiyyətli hesab edirik.

Biz “Bibliya” mətnlərində Kimmer adının iki dəfə qeyd edilməsi ilə qarşılaşırıq. Kitabda o, Nuhun oğlu olan Yafətin övladları arasında Maqoq, Maday, İavan kimi yeddi oğuldan biri olaraq göstərilir. Burada o Nuhun nəvəsi olmaqla, Qomer kimi qeyd edilir. Onun övladlarının isə Aşkenaz, Rifat və Foqrama olduğu burada öz əksini tapır. Mənbədə Nuhun övladları sonradan gələn insanların əcdadı olaraq qeyd edilir [3, 10 (2, 19), s. 19]. Ola bilsin ki, bu adların bəşərin başlanğıcı kimi qeyd edilməsi yer üzünün su almasından sonrakı dövrdə, su çəkildikdən sonra ilk insanların məskunlaşması tayfa birliyi kimi yaranmaları əsas amil olaraq qeyd edilmişdir.

Biz Yunan mənbələrində kimmerlər haqqında bir yaranışa, mifoloji baxışa rast gəlirik. Burada yunanlar kimmerləri əvvəl yaranmış tayfa kimi verməklə, onları “skiflərə qədərki” xalq hesab edirlər. Ensiklopedik əsərlərdə e. ə. VIII-VII əsrlərdə Şimal Qara dəniz kimmerlərinin skiflərlə Kiçik Asiyanı işğalından bəhs olunur. Burada yunanlar kimmerləri “ximera” kimi göstərməklə, onlar öz miflərində bunu “gənc keçiyə” başını odpüskürən başa, boynunu şirə, bədənini keçiyə, quyruğunu ilana bənzədərək, onun bu cür canlıdan gəldiyini qəbul edib, göstərilən əlamətlərlə təsvir edirlər. Qədim yunanlar kimmerləri “ximmer” kimi keçəsaqqal, keçiyə dərilili geyimdə də göstərərək, onların əcdadlarının bu formada olub, özlərini buynuzla bəzədiklərini, adlarının buradan gəldiyini söyləyirlər. Ola bilsin ki, assurlar və akkadlar yunanlardan da əvvəl kimmerlərdən qorxaraq onları “Qimiriya” adlandırmışlar. Burada, Skandinaviya mifologiyasında nəhəng Qimir də qeyd olunur ki, bu böyük gücə malik Qimir (Kimmer) səma tanrıları aslarla yaxın olaraq göstərilir. Onun başı və alınının qeyri adi gücə, əvəzolunmaz möhkəmliyə malik olduğu qeyd edilir [18].

B.Ögəlin mifologiyaya dair kitabında da kimmerlərlə bağlı bir mifoloji amillə qarşılaşırıq. Burada Kimmer kralının övladları olan Kutriqur və Utriqur haqqındakı bir əfsanə qeyd edilir. Bu iki uşaq ov ovlamaq üçün çölə çıxırlar. Onlar ov axtararkən bir diş marala rast gəlirlər və onu ovlamaq üçün qovmağa başlayırlar.

Xeyli qovduqdan sonra dəniz kənarına yetişirlər və onu suya sığışdırıb vurmağa çalışırlar. Lakin maral dənizə atılaraq üzməyə başlayır və uşaqlar da üzərək, onun arxasınca gedirlər. Bir qədər gedəndən sonra maral qabaqda, uşaqlar isə onun ardınca sahilə çıxırlar. Uşaqların ayağı quruya dəyən kimi maral yoxa çıxır [2, s. 575]. Bu əfsanədə Kimmerin övladları da dənizi üzüb keçə bilən möcüzəli varlıqdırlar və onlar torpağın sahibləridir ki, ayaqları torpağa toxunan kimi maral yox olur.

Əgər bura qədərki tədqiqatlarda **Kimmer** tayfa adının **qamər, qəmər, komər, qimmer** yazılışlarına diqqət etsək, bu tayfaların daşdığı qam-şaman mifinin gerçəkliyi danılmazdır. Azərbaycanın qədim Manna dövlət adının **maq/manq** kimi yazılışını əks oxunuşunda **qam-şaman** görünüşü, biz dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi prototürklərin öz varislərinə verdiyi adların təkrarı kimi ortaya çıxır. Diqqət etsək, **Maqizm-şamanizm** mifi öncə As/Asər türklərinin mifində yer alırdı ki, biz **Asmax/asmaqların** Yunan çarlarının yanında dayanaraq onlara məsləhətlər verdiyini görürük və Hürri türklərində mifik düşüncədə əsasən üç aləmi tanrıların idarə etdiyindən bəhs etdik. Onu da qeyd edək ki, bu **kosmoqonik-kainatın yaranışı, teoqonik formada-tanrıların ilkin başlanğıcı** kimi göstərilməklə dünyanın 3 aləmdə

mövcudluğu təkrarlanır. Birinci **göy-səməvi aləm-gənc tanrıların məskunlaşdığı ərazi, ikinci aləm-yer tanrıları insanların uşaqlıqdan yetkinliyə qədərki dövrü yaşayış adətlərinə diqqət etdiyi bir məkan, üçüncü aləm-yeraltı dünya** və burada yaşlı insanların məskun olduqları ərazi olaraq göstərilir. Bu dünyalara hakim tanrılar bu aləmlərdəki insanları idarə etməkdədirlər ki, bu çoxsaylı tanrılardan birinin adı da **Şımaq-Şamaş-Şamandır** ki, o günəş, işıq tanrısıdır. Bu mifoloji bölümlər bütün türk tayfa birliklərinin mifoloji inanclarında öz əksini tapmışdır. Biz eyni idarəçiliyin **Kamər-qam ərləri**, şaman-maqlarda da təkrarını görürük ki, burada da aləm üç qata bölünür. Birinci qatda göy-səma olmaqla orada ulduzların axımı və onların insanlarla bağlılığı əsas götürülür və şamançılıqda xeyirxah ruhlar bu aləmdə dolaşır ki, onlara böyük tanrılar nəzarət etməklə, bu təbəqəni idarə edirlər. İkinci yerdir ki, burada da Tanrı insanları idarə etməklə, onları xeyrə istiqamətləndirir və qəlblərini təmizləyir, insanlara xoş əhvalar bəxş edirlər. Şamanlar həm də sonsuzlara övlad verirlər və onları dualayırlar. Üçüncü qat isə, yeraltı dünyadır ki, burada tanrılar ziyanxor ruhlara nəzarət edir, onların ruhlarını şər qüvvələrdən təmizləyirlər [11, s. 606-609, 638].

Bu yöndən baxanda Kimmer Qamərlər əsasən maqların mifini daşıyırlar ki, biz maqların Midiya tayfaları olmaqla bərabər, onlardan da əvvəl e. ə. III minillikdən tarix səhnəsində olduqlarına dair yetərli tarixi faktlara yuxarıda aydınlıq gətirdik. Qeyd edək ki, bir çox tədqiqatlarda şamançılıq türklərdə günəşlə bağlı rəmz kimi götürülməklə, ayinlərinin ifasında yay ox şəri qovmaq, davul, qaval günəş rəmzi olaraq verilir. Bu qavallarda isə dörd rəng; ağ, göy, sarı, qırmızı rənglər yer alır ki, burada ağ yerin üstünü, göy səmanı, qırmızı və sarı günəşin rəmzi işarələri olaraq öz əksini tapır [13, s. 73].

Kimmerlərdə digər bir mifik inanca da təsadüf edirik ki, bu da kassi türklərinin inancındakı Şimaliya, Kaşşu, Harbe, Şukmuna, Şuxu, Sax, kimi tanrılar arasında **İmmeriya** tanrı mifi kimi göstərilir, lakin heç bir mənbədə bu mifin nə ilə bağlılığına təsadüf etmirik. Bu haqda məlumatlara biz yalnız İ.M.Dyakonovun, Q.Qeybullayevin yazılarında rast gəlirik [14, s. 271-274].

Bu mifoloji baxışa biz həm də “Dünya xalqları mifi” ensiklopedik əsərində də təsadüf edirik. Bu mənbə məlumatlarında **Kimmer** tayfa adı və **İmmeriya** mifoloji adlarına müqayisəli yanaşdıqda, qaynaqlarda **Kim** “Ulu” mənasında, **İmir** Tanrısı isə dünyanı yaradan Tanrı olaraq verilir. Bununla bərabər **Kamari** Tanrı inancı ilə də qarşılaşırıq ki, bu Tanrı göylərin nəhəngi olmaqla, havanı nizamlayan və torpağa yağış yağdıraraq, orada ruzi yaradan Tanrıdır [10, s. 510, 619, 650] ki, Kimmer tayfa adında bu mifoloji adlar olduğu kimi təkrarlanır. Bütün bunları ümumiləşdirərək yekun olaraq qeyd edək ki, kimmerlərdə **İmmeriya, İmir, Kamari, Kamər-qam ərləri**, şaman-maqlar kimi inanclar digər tayfalarda olduğu kimi kimmerlərdə də “dünyanı yaradan”, “göylərin nəhəngi”, “havanı nizamlayan”, “torpağa ruzi-bərəkət verən” tanrılar olaraq bir neçə istiqamətdən çox inancları özlərinin məişətində yaşatmışlar. Bu isə Kassi, Hürri və s. türk tayfalarında olduğu kimi çox inanclılıq variantında özünü göstərir.

Naxçıvan ərazisi toponimik sistemində biz kimmerlərlə bağlı Aralıq, Şuragəl, Sisyan, Dərəşahbuz nahiyələrində 3 Kömür, 2 Kəmris, Gümrü, Əliqəmərli, Əskəmor məntəqə adlarına rast gəlirik [6, s. 70, 124, 150, 166]. Azərbaycan toponimik sistemində isə, Laçın, Qazax, Daşkəsən və s. rayonların ərazilərindəki Qəmərdaş, Qəmərvan, 2 Kəmərli, Kəmərli çöl, Gəmir, Gümrüli kimi məntəqə, dağ adları bu mifik inancı özündə daşımaqla [1, s. 32, 57, 63] onun bir türk Azərbaycan mifoloji inancı olduğunu sübut edir. Biz Türkiyə ərazisi coğrafi adlarında da 8 Kömür, 3 Kumar, eləcə də Kumarı, Gömürgen, Gümrüt, Gümrütlü kimi məntəqə adları [15, s. 22-23, 35] və ümumtürk arealında Qomer, Qummereba, Komarovo, Komarım, Kumerta kimi xeyli ada təsadüf edirik [9, s. 30-31, 235].

Nəticə. Bütün bu məlumatları ümumiləşdirərək, biz mövcud faktlara əsasən nəticə olaraq deyə bilərik ki, bu tayfa inancındakı **İmmeriya, İmir, Kamari, Kimer-Qamərlər, Qam ər-Şaman ərləri** kimi tanrı inancları kimmerlərdə e. ə. II minillikdən də qabaq tarix səhnəsində olmuşdur. Kassi türklərindən Kimmer mifinə adlayan bu inanc həm də Kimmer tayfa adına çevrilmiş, göstərilən mifoloji inanc formaları tarixi proseslərdə artaraq çoxallahlıq kimi özünü göstərmişdir. Təbii ki, Manna, Midiya, Atropatena, Alban kimi qədim Azərbaycan türk dövlətlərində maq, skif, sak, sarmat, massaget kimi tayfalarla birgə olan, kimmerlərin öz inanclarında yaşatdığı Tanrı adları həm də bir ittifaqda olan bu tayfaları inanclarında da yer almışdır. Bu fikrimizi günümüzdə belə **Allah** adı ilə yanaşı yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi **Tanrı, Xuda, Tək əl** inanclarımızı məişətimizdə daşımağımız da bir daha təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan SSR-nin qısa toponimlər lüğəti. Bakı: ASE Baş redaksiyası, 1986, 114 s.
2. Ögəl V. Türk mifologiyası: I c., Bakı: MBM, 2006, 626 s.
3. Библия. Москва: Российское Библейское общество, 1994, 935 с.
4. Геродот. История / Перевод и примечания Г.А.Стратановского. Ленинград: Наука, 1972, 599 с.
5. Дьяконов И.М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту // ВДУ, 1951, №2, с. 265-266.
6. Фрай Р.Н. Наследие Ирана. Москва: Наука (ГРВЛ), 1972, 468 с.
7. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
8. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Т. I, Баку: ЭЛМ, 1991, 548 с.
9. Малый атлас мира. Москва: Картография ГУГК, 1985, 331 с.
10. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. I, Москва: Советская энциклопедия. 1987, 671 с.
11. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. II, Москва: Советская энциклопедия, 1988, 719 с.
12. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Mixtar Qoş. Alban salnaməsi. Bakı: Elm, 1993, 271 s.
13. Потопов Л.П. Лук и стрела в шаманстве у алтайцев // Советская этнография, Москва: Наука, 1934, № 3, с. 73, 287 с.
14. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. II c. (m.ö. II-I minilliklər), Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2017, 588 s.
15. Tuncer Gülensoy. Türkçe Yer Adları Kılavuzu. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1995, 103 s.
16. Всемирная история. Т. I, Москва: Госиздат, 1956, 746 с.
17. Yusifov Y. B. Qədim şərq tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 1993, 496 s.
18. <https://proza.ru> 2020/03/15

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: firudinrzayev@gmail.com

Firudin Rzayev

TRACES OF THE ANCIENT TURKIC CIMMERIAN MYTH IN TOPONYMS ON THE TERRITORY OF NAKHCHIVAN

The article discusses traces of the ancient Turkic myth of the Cimmerians, which occupies a special place in ancient Turkic mythological thinking, in the toponyms of the Nakhchivan ter-

ritory. The history of the myth about the gods of Immeria, Kamir, Gamar, which is discussed in the study, dates back to the period of the II-I millennia BC, preserved in the toponymic names of the region to this day; the myth is also mentioned among other Turkic tribes. Traces of this ancient myth in the toponyms of Nakhchivan have not been studied by Azerbaijani and Turkish scientists, and the name of the god Tengri associated with it has not been explained. The article, based on linguistic and historical facts, examines the mythical names Kimmer, Immeria in the oikonymic names of the ancient toponymic system of the Nakhchivan region. The name of the tribes that created this myth is repeated in the original Cimmerian version in oikonoms, oronyms and hydronyms of almost the entire toponymic system of Nakhchivan.

The antiquity of this mythical belief is evidenced by the fact that the Turkic myth of Kamir and Gamar is preserved in names related to the proto-Turks. The article, based on scientific facts, examines their existence in Nakhchivan and other Turkic peoples.

Keywords: *Kimmer myth, Immeriya, Tengri, Shaman, Nakhchivan, oikonym, oronym.*

Фирудин Рзаев

СЛЕДЫ ДРЕВНЕТЮРКСКОГО КИММЕРИЙСКОГО МИФА В ТОПОНИМАХ НА ТЕРРИТОРИИ НАХЧЫВАНА

В статье говорится о следах древнетюркского мифа киммерийцев, занимающего особое место в древнетюркском мифологическом мышлении, в топонимах Нахчыванской территории. История мифа о богах Иммерии, Камире, Гамаре, который рассматривается в исследовании, относится к периоду II-I тысячелетий до нашей эры, сохранившись в топонимических названиях региона до сегодняшнего дня, миф также упоминается и у других тюркских племен. Следы этого древнего мифа в топонимах Нахчывана не изучены азербайджанскими и турецкими учеными, а связанное с ним имя бога Тенгри не объяснено. В статье на основе языковых и исторических фактов рассмотрены мифические имена Киммер, Иммерия в ойконимических названиях древней топонимической системы Нахчыванского региона. Название племен, создавших этот миф, повторяется в оригинальном киммерийском варианте в ойконимах, оронимах и гидронимах практически всей топонимической системы Нахчывана.

О древности этого мифического верования свидетельствует тот факт, что тюркский миф о Камире и Гамаре сохраняется в именах, относящихся к прототюркам. В статье на основе научных фактов рассмотрено их существование в Нахчыване и у других тюркских народов.

Ключевые слова: *киммерийский миф, Иммерия, Тенгри, Шаман, Нахчыван, ойконим, ороним.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 10.02.2024

Son variant 06.03.2024